

КЫРГ.
2022-56

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ

А.А. АЛТМЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ

Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

БАШКАРУУ, УКУК, ФИНАНСЫ ЖАНА БИЗНЕС
ЭЛАРАЛЫК АКАДЕМИЯСЫ

Д 12.20. 617 Диссертациялык темени

Кол жазма укугунда
УДК:347.7(575.2)(043)

Сагыналиева Венера Желденовна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУН
КАЛЫПТАНУУСУ ЖАНА ӨНУГҮҮСҮ
(ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТ)

12.00.01- мамлекет жана укук теориясы жана тарыхы;
мамлекет жана укук жөнүндө окуунун тарыхы

Юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2022

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы философия, укук жана саясий – укуктук изилдөөлөр институтунун укук бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчи: Молдоев Эдилбек Эсенович
юридика илимдеринин доктору, профессор
Ж.Баласагын атындагы Улуттук
университетинин, «Конституциялык жана
административдик укук» кафедрасынын
башчысы.

Расмий оппоненттер: Кулдышева Гулсара Кенжеевна
юридика илимдеринин доктору, доцент, Ош
мамлекеттик университетинин юридика
факультетинин деканы.

Карабалаева Салтанат Болотовна
юридика илимдеринин кандидаты, Кыргызстан эл
аралык университетинин окуу административдик
иштери боюнча проректору.

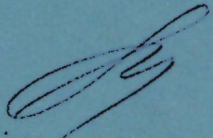
Жетектөөчү мекеме: Милициянын генерал-майору Э.А.Алиев
атындагы Кыргыз Республикасынын Ички иштер
министрлигинин академиясынын «Мамлекеттик
укуктук сабактар» кафедрасы (Кыргыз
Республикасы, Бишкек шаары, Чолпон-Ата
көчөсү, 1а, 720083)

Диссертациялык иш 2022-жылдын 21-сентябрында саат 10_00де Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтуна, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине жана Башкаруу, укук, финансы жана бизнес эл аралык академиясына караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 12.20.617 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265-а, диссертациялык зал (1-кабат).

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Кыргыз Республикасы Бишкек ш., Чүй просп., 265-а), Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев көч., 44) жана Башкаруу, укук, финансы жана бизнес эл аралык академиясынын (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Белорус көч., 6 «а») китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу УАКтын: <https://vak.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын «19» августунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, юридика илимдеринин доктору

Н.О. Пак

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Диссертациянын темасы учурдун актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Кыргызстанда конституциялык укуктун өнүгүүсүнүн азыркы этабы коомдук мамилелерди конституциялык-укуктук жөнгө салуу механизмдеги олуттуу өзгөрүүлөр менен шартталган. Кыргыз коомунун социалдык-экономикалык, саясий жана укуктук тутумдарын жакшыртуунун келечеги азыркы учурдагы мамлекеттердин инновациялык өнүгүүсүнүн мыйзамдары менен гана эмес, ошондой эле коомдун өнүгүүсүнүн окшоштук процесстери менен да аныкталат.

Өзүнүн өнүгүү тарыхында кыргыз эли бир топ конституциялык жаңыланууну, өнүгүүнү өз башынан өткөрдү. Кыргыз Республикасынын конституциялык тарыхында кабыл алынган баардык Конституциялардын пайда болушунун өбөлгөлөрүн анын шарттарын терең изилдеп, кеңири түшүнүү, ошондой эле жалпы эле ушуга чейинки конституциялык укуктун тарыхына кайрылып, аны изилдөө, азыркы мезгилдеги кыргыз элинин конституциялык укугун тереңирээк түшүнүү үчүн шарт түзөт жана толук мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

XIX кылымдан бери, тактап айтканда кыргыз эли Орусия империясынын курамына кошулгандан баштап, эки өлкөнүн тарыхы чырмалышып, экономикалык, саясий, маданий, социалдык жана укуктук жактан тыгыз байланышта болуу менен көз каранды болгондугу дагы талашсыз. Анткени, Орусия империясында кабыл алынган укуктук актылар биздин элге дагы таасирин тийгизген, ошондой эле Орусия империясында болгон өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон демократиялык идеялар кыргыз элине да келип жеткен. Демек, конституциялык укуктун тарыхын изилдөөдө эң чоң мааниге ээ болгон – бул, демократиялык идеялардын жаралышын, таркалышын жана өнүгүшүн тереңирээк окуп-үйрөнүү, изилденип жаткан маселени толук ачып берүүгө өбөлгө түзөт.

Кыргыз элинин конституциялык укугунун өнүгүүсүндө адам укуктарынан сырткары мамлекеттик бийлик органдары чындалып, өркүндөтүлүп, ишмердүүлүгү кеңейди. Коомдук-саясий процесстер мамлекетибизде Конституциянын жаңылануусу керектигин далилдеди. Изилдөө темасынын актуалдуулугу азыркы мезгилде 2021-жылы май айында жаңы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде адамдардын жана жарандардын укуктары кеңейтилип, мамлекеттик бийлик жана башкаруу системасы жаңыртылып, республиканын мыйзамдык базасы жаңыланып жаткандыгы менен шартталган.

Башкаруу формасын тандоо маселесин өлкө бийлигинин аткаруу жана мыйзам чыгаруу бутактарынын ортосундагы талаш-тартышты жаратып келген. Ошондой эле жарандардын дагы саясий укуктары чектелгени далил. Белгилүү болгондой, мамлекетте башкаруу формасын тандоо тарыхый жоопкерчиликтүү чечим болуп саналат. Демек, бул чечимден жарандардын укуктарынын сакталышы, мамлекеттик бийлик жана анын институттары, алардын бири-бири менен болгон байланыштары, жарандык коом менен мамлекеттик бийликтин

ортосундагы мамилелер да көз каранды болот. Мына ушулардын баардыгы, биздин жашообузга таасирин тийгизет, себеби, мамлекеттин ишмердүүлүгү менен адамдардын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин корголушу, бул биздин татыктуу жашообузга шарт түзүп аны камсыз кылууга багытталат.

2021-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru. – Загл. с экрана] биринчи кезекте элдин көптөн күткөн мүдөөсү менен өзгөчөлөндү. Бүгүнкү күндө Конституциянын жоболорун ишке ашыруунун туура жолдорун табыш керек.

Ошол эле учурда, Кыргызстандын конституциялык укугун изилдөөнүн теориялык негиздери, конституциялык сот органдарынын иш чөйрөсүн кеңейтүү, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптеринин жана ченемдерин коргоонун конституциялык механизмдерине тийгизген таасири жөнүндө заманбап илимий талкууларда, Кыргызстандагы адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери, Кыргыз Республикасындагы Конституциялык укуктун заманбап теориясынын жетишкендиктерине негизделген.

Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун фундаменталдык проблемаларынын, конституциялык укуктун тарыхын, анын түптөлүшү менен өнүгүшүн жана илимий жактан дагы, практикалык жактан дагы анын маанилүүлүгүнө карабастан, ушул кезге чейин илимий изилдөө иштеринин объектиси катары окумуштуу укук таануучулар тарабынан жетишсиз изилденген. Кыргыз коомунун укуктук системасында демократиялык кайра курууларды жүргүзүү тажрыйбасы, инсан менен мамлекеттин, адам укуктарынын, аларды камсыз кылуунун жана коргоонун көйгөйлөрүн өлкөнүн ичинде да, чет мамлекеттерде да коргоо маселелерин илимий түшүнүүнүн зарылдыгын далилдейт. Ошондой эле, конституциялык-укуктук кубулуштарды жана процесстерди талдоо, конституциянын функциясын ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Конституциялык укук мамлекеттик бийлик органдарынын ишмердигинде мыйзам чыгарууга жана укук колдонууга таасирин тийгизет жана коомдук мамилелерди конституциялык-укуктук жөнгө салууда натыйжалуу укуктук технологияны колдонууга таасирин тийгизет.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун укук бөлүмүнүн илимий-изилдөө иштери менен тыгыз байланышта болгон автордун демилгелик иши болуп саналат. Негизги идеялар, түзүлгөн теориялык жоболор изденүүчү тарабынан бир катар эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда жасалган баяндамаларда чагылдырылган. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасындагы мамлекет менен укуктун өнүгүүсү сыяктуу мамлекеттик

программалар, мисалы «2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы», «2021-2026-жылдарга «Кыргыз жараны» Концепциясы», «2021-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын Концепциясы» менен тыгыз байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты - Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун калыптанышынын жана өнүгүүсүн тарыхый базасын белгилүү бир этаптарга болуп, тарыхый-укуктук көз караш менен комплекстүү изилдөө, юридикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырып кароо жана ошондой эле азыркы учурдун талабына ылайык конституциялык мыйзамдарын жакшыртуу жана мындан ары өркүндөтүү боюнча илимий-практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттерди чечүү зарыл:

1. Конституциялык укуктарга илимий анализ жүргүзүү;
2. «Конституциялык укук» түшүнүгүнүн мазмуну боюнча аныктама берүү;
3. Октябрь революциясына чейинки кыргыз коомчулугундагы демократиялык идеялардын конституциялык укуктук абалын изилдөө;
4. Кыргыз мамлекетинде конституциялык укуктун калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн негизги этаптарына талдоо;
5. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүшүн изилдөөнүн учурдагы ыкмаларын карап чыгуу;
6. Совет мезгилиндеги конституциялык укуктун өнүгүшүнө талдоо жүргүзүү;
7. Эгемен Кыргыз Республикасынын Конституцияларынын өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;
8. Конституциянын жана конституциялык мыйзамдарды колдонууда укук ченемдериндеги көйгөйлөрдү көрсөтүү жана жакшыртуу үчүн зарыл болгон практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы болуп, диссертациялык иш юридикалык илиминин негизги тармагы болгон конституциялык укуктун пайда болуусун жана өнүгүүсүн укуктук жактан изилдеген тунгуч аракет, алгачкы изилдөө, ошондой эле ата мекендик укук таануудагы мамлекеттик тилде жазылган илимий эмгектердин бири болуп саналат. Диссертацияда конституциялык укуктун өнүгүүсүнүн тарыхый этаптарынын изилдөөдө изденүүчүнүн илимий негиздүү көз караштары берилген. Автор тарабынан берилген Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жакшыртуу боюнча негиздүү бир катар сунуштар илимий жаңылык катары өзгөчөлөнөт.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Диссертациялык материалдардан алынган корутундулар тармактык юридикалык илим үчүн практикалык зор мааниге ээ жана Кыргыз Республикасында конституциялык мыйзамдарды өнүктүрүүдө негизги багыттарды аныктоого мүмкүндүк берет. Автор тарабынан келтирилген сунуштар конституциялык укуктагы, мыйзамдардагы көйгөйлүү маселелерди чечүүдө жана мындан ары илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу

боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоого, маселен «Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу», «Саясий жана укуктук окуулардын тарыхы», «Мамлекеттин жана укуктун тарыхы», «Салыштырмалуу укук», «Парламенттик укук» боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоого кошумча адабий булак катары колдонулушу мүмкүн.

Коргоо үчүн төмөнкү негизги жоболор сунушталат:

1. Автор тарабынан конституционализмдин түшүнүгү, белгилери жана негизги юридикалык мүнөздөмөлөрү аныкталган жана чыныгы таасирдүү механизм, саясий укуктук идеология катары мамлекеттик бийликтин коомдогу негизги орду жана мааниси белгиленген. Конституциялык укукту коргоодо мамлекеттик башкаруунун негизги принциптеринин өзгөчөлүктөрү ачыкталган, аларга: мыйзамдын үстөмдүгү принциби, элдердин ынтымактуулугу принциби, мамлекеттик бийликти чектөө принциби, ачык же өнүккөн жарандык коомдун принциби, инсанга кол тийбестик принциби, ченемдик-укуктук жактан бекемдөө принциби, тең укуктуулук принциби ж.б.. Мына ушул негизги принциптеринин бирөө эле натыйжалуу болбой калышы же болбосо жок болуп кетиши укуктук тажрыйбада конституциялык укуктун корголбогондугу аныкталган.

2. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан «Конституциялык укук – Конституциялык-укуктук мамилелерге катышкан субъектердин социалдык, экономикалык, руханий-маданий жана саясий укуктарынын жыйындысы» деген жеке аныктамасы берилди.

3. Автор диссертациялык изилдөөнүн негизинде Кыргызстанда конституциялык укуктун өнүгүү этаптарынын классификациясы ар бир тарыхый мезгилдин өзгөчөлүктөрүн жана конституциялык укуктун мазмунундагы сапаттык өзгөрүүлөрдү ачарын белгилеген. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун калыптанышын жана өнүгүүсүн төмөнкүдөй тарыхый-укуктук этаптарга бөлүп караган:

1-этап, Кыргызстандын Орусия империясынын курамында жана Октябрь революциясынан кийинки тарыхый мезгили. Мында автор конституциялык укуктун алгачкы укуктук базасынын түптөлүүсүнө жана калыптанышына жалпы мүнөздөмө берген;

2-этап – Совет доорундагы конституциялык укуктун өнүгүү мезгили;

3-этап, эгемендүү Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүү мезгили.

4. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун методологиясынын өзгөчөлүгү, анын өнүгүү мыйзамдарын таануунун жолдору жөнүндө илимий билимдерди бириктирүүдөн турат. Комплекстүү мамиле – конституциялык укуктун негизги структуралык элементтеринин: конституциялык укуктун объектисинин (конституциялык-укуктук реалдуулук), конституциялык укуктун предметинин (конституциялык өнүгүүнүн үлгүлөрү), конституциялык укуктун принциптеринин жана ыкмаларынын (методдорунун) ортосундагы өз ара байланышы. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор конституциялык укуктун методологиясынын негизги элементи болгон тарыхый-укуктук,

салыштырма-укуктук жана формалдуу-укуктук методдордун өзгөчөлүгүн белгиленген.

5. Изденүүчү 1929-жылдын Кыргыз АССРнин Конституциясындагы адам укуктарынын конституциялык – укуктук негиздерин изилдеп ошол мезгилде кыргыз укук илиминин тарыхында мамлекеттик жана жалпы коомдук деңгээлде баардык элдин атынан жарандардын табигый укуктары белгиленгенин негиздеген. Алардын катарына: жыйындарды, митингдерди өткөрүү, жүрүшкө чыгуу; кошуундардын, уюмдардын, бирикмелердин эркиндиктери; толук ар тараптуу жана бекер билим алуу сыяктуу укуктар.

6. Автор, Кыргызстандын аймагында Совет бийлигинин орношу кыргыз элинин конституциялык укугунун өнүгүүсүнүн башталышы экендигин белгилеп, 1937-1978-жылдардагы Кыргыз ССРинин Конституциялары, конституциялык укуктун тарыхында төмөнкүдөй олуттуу иш-миңдеттерди аткаргандыгын белгилеген:

- кыргыздын эгемендүү союздук республикасынын түзүлгөндүгүн мыйзам жүзүндө бекитти;
- эл бийлигинин ээлигин бекитти;
- адамдын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин жарыя кылды;
- улуттук мыйзамдардын өнүгүшү үчүн укуктук база болуп калды;
- кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн экономикалык, саясий, укуктук абалын бекемдеди;
- кыргыз улутунун жана Кыргызстандын элдеринин баалуулуктарын чагылдырды;
- жаңы укуктук системаны, расмий мамлекеттик идеологияны, укуктук маданиятты чагылдырып көрсөткөн жаңы системаны бекемдеди.

7. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор, 1993-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы руху жана мазмуну боюнча адилеттүү, демократиялык жана прогрессивдүү документ болгонун жана андагы конституционализмдин негизги принциптерин белгилеген. Алардын катарына: бийликти бөлүштүрүү; жеке менчик жана анын кол тийбестиги; ачык коомдун жана инсандын кол тийбестигинин, мыйзам алдында бардыгынын теңдигинин; соттук контроль, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу сыяктуу принциптери чагылдырылган.

8. Автор тарабынан конституциялык-укуктук мамилелердин катышуучуларынын конституциялык укуктарын мындан ары өркүндөтүү жана аны жакшыртуу боюнча бир катар керектүү практикалык сунуштар иштелип чыкты. Аларга:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 79-беренесинин 3-пунктунда «депутаттык мандатты чакыртып алганда Жогорку Кеңештин депутатынын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулат» ченемин белгиленген. Бүгүнкү күнү депутаттык мандаттан ажыратуу механизми түзүлө элек, анын шарттары жана тартиби аныкталбаган. Ошол себептен автор жаңы «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын кайра чакыртып алуу жөнүндө» Конституциялык мыйзам кабыл алууну сунуштайт.

- Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 109-беренесинде өлкөнүн Омбудсмени (Акыйкатчысы) тууралуу норманы бекитет. Бул нормага ылайык «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндөгү» мыйзамга төмөндөгүдөй өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуштайбыз; 4-берененин 15-пунктуна 15-1. «Ыйгарым укуктуу өкүлдөрдүн карамагындагы тармактык өкүлдөрдү Омбудсмен (Акыйкатчы), орун басарларынын жана Аппарат жетекчисинин макулдугу менен дайындайт».

- Учурдагы Конституцияда конституциялык соттун укуктук макамы көрсөтүлгөн, бирок бул беренеге конституциялык сот конституциянын ченемдеринде субъектилердин конституциялык укуктарын коргоочу жана көзөмөлдөөчү сот бийлиги болгондуктан 97-берененин 1-пунктуна төмөндөгүдөй ченем: «Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту – Кыргыз Республикасынын Конституциясын коргоо боюнча сот бийлигинин жогорку органы» деп киргизүүнү сунуштайт.

- Адамдардын конституциялык укуктарын, милдеттерин жана жоопкерчиликтерин мектептен баштап жана жогорку окуу жайларда улантып терең үйрөтүү зарыл. Ал үчүн, мектептин жана жогорку окуу жайлардын окуу программаларына «укук таануу» предметин милдеттүү түрдө киргизүү керек.

Издөөчүсүн жеке салымы. Бул эмгек илимде бар тажыйбайбы гана жалпылоо болуп эсептелбестен, толук кандуу өз алдынча изилдөө болуп эсептелет. Жактоого коюлган жоболор диссертанттын жеке өзү тарабынан иштелип чыгып, бул темадагы изилдөө мамлекеттик тилде жазылган тунгуч эмгектердин катарына кирет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын теориялык апробациялоо автор тарабынан жарыяланган илимий макалаларда чагылдырылган, илимий изилдөө иши Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук бөлүмүндө талкууланды, ошондой эле диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана тыянактары илимий жана илимий-тажрыйбалык конференцияларда жана тегерек столдордо баяндама кылынган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Иштин мазмунуна байланыштуу 8 илимий макала жарык көргөн.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч бөлүмдөн, 8 бөлүктөн, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманы тандап алуу, анын актуалдуулугу негизделген, максаттары жана милдеттери аныкталган, изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери баяндалган, илимий жаңылыгы аргументтелген, изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси аныкталган, коргоого алып чыгылган жоболор түзүлгөн, изилдөөнү апробациялоо формалары жана ишке киргизүү жыйынтыктары көрсөтүлгөн.

«Кыргыз Республикасындагы конституциялык укуктун пайда болушу» деп аталган биринчи бөлүм үч бөлүктөн турат. Биринчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө «Конституциялык укуктун теориялык-укуктук түшүнүгү» жөнүндө каралган.

Диссертациялык илимий изилдөө ишиндеги көйгөйлөрдү ачып кароодо Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу тармагын изилдеген кыргыз окумуштуулары: А.А.Арабаев, Б.И.Борубашов, Г.А.Бидильдаева, Ж.А.Бокоев, Т.И.Иманкулов, С.К.Косаков, Э.Э.Молдоев, Г.А.Мукамбаева, К.Н.Нурбеков, С.С.Сооданбеков, А.А.Токтогулов, Р.Т.Тургунбеков жана башка авторлордун эмгектери чоң өбөлгө түздү.

Конституциялык укуктун пайда болуусу жана өнүгүүсү жана андагы көйгөйлүү маселелер боюнча орус окумуштуулары тарабынан да жогорку деңгээлде көңүл бурулуп келген. Алсак, С.А.Авакян, С.С. Алексеев, М. В.Баглай, Н.А.Богданова, В.А.Власихин, Н.Б.Пахоленко, М.В.Пресняков, Ю.А.Тихомиров, В.Е. Чиркин жана башка ушул сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде изилденген.

Учурда, ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын көпчүлүгү жеке көз караштарына жараша конституциялык укукка аныктама берип келишет. Маселен, кыргыз окумуштуусу С.С.Сооданбековдун пикири боюнча «Конституциялык укук - коомдук мамилелерди бекитүүчү жана жөнгө салуучу, коомдун экономикалык, саясий жана социалдык түзүлүшүнүн негиздерин, инсандын коомдогу ордун, инсан менен мамлекеттин ортосундагы мамилелерди, мамлекеттик органдардын уюштуруу жана ишинин негиздерин аныктоочу жетектөөчү укуктун тармагы» деп адилеттүү белгилейт. [С.С.Сооданбеков и М.К.Укушев. «Конституционное право Кыргызской Республики.» [Текст] Б.2001. Стр.17.]

Андан сырткары, орус окумуштуусу С.А.Авакян да өз эмгегинде «Россиянын конституциялык укугу ички укуктун бир тармагы болуп саналат. Бүтүндөй Россиянын мыйзамдары сыяктуу эле конституциялык укук да иштеп жаткан системаны чыңдоо жана өнүктүрүү, Россия мамлекетинин ички жана тышкы саясатын ишке ашыруу, инсандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, жарандык коомду түзүү, ар кандай социалдык жана коомдук топтордун жана катмарлардын ортосундагы өз ара түшүнүшүү, мыйзамдуулукту сактоо милдеттерин аткарат» деген көз карашын билдирген. [Авакян С. А. Конституционное право России. Учебный курс 5 е издание, двух томах Том 1. [Текст] М. НОРМА ИНФРА, 2014 22стр.] Биздин оюбузча, бул аныктоо жагынан орус илимпозу менен жалпысынан макул болгонубуз менен, айрым бир талаш жарата турчу маселени белгиледик. Ал конституциялык укукту ички укуктун жөнөкөй гана бир тармагы катары көргөзгөндүгүндө жатат.

Ата-мекендик окумуштуу А.А.Арабаев конституциялык укукка төмөндөгүдөй пикирин калтырган: «Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу – бул коомдун саясий, экономикалык жана социалдык системасынын, руханий турмушунун, инсандын укуктук макамынын, мамлекеттин түзүлүшүнүн жана мамлекеттик бийликтин уюштурулушунун негиздерин ж.о.э. инсандын,

коомдун жана мамлекеттин ортосундагы оз ара мамилелерин бекитүү менен аларды жөнгө салууга конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин системасы» [А.А.Арабаев, Р.А.Арабаев. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу. [Текст] - Б.2014. 13-б.] Биздин пикирибизде, А.А.Арабаевдин берген аныктамасы алда канча толук мүнөзгө ээ.

Демек, кыргыз жана орус окумуштууларынын аныктамаларын талдоонун, негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик: «Конституциялык укук – конституциялык-укуктук мамилелерге катышкан субъектердин социалдык, экономикалык, руханий-маданий жана саясий укуктарынын жыйындысы».

Конституциялык укуктун типтүү категорияларынын ичинен конституционализм интегралдашуучу болуп саналат жана конституциялык түзүлүштүн чыныгы өзүн да, ошондой эле идеялардын системасын, ага салынган доктриналарды да чагылдырып көрсөтөт.

Конституционализмдин негизги принциптери, конституциянын анык экендигинин далилдейт. Ошондо, бир эле принциптин натыйжалуу болбой калышы же болбосо жоголушу саясий-укуктук тажрыйба катары конституционализмдин жок экендигин ырастап турат.

Биринчи бөлүмдүн экинчи бөлүгүндө «Демократиялык идеялардын жаралышы жана Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын укуктук абалы» изилденет.

Дүйнөнүн баардык өлкөлөрүндө конституциялык укуктун тарыхы коомдун жана мамлекеттин тарыхынан ажырымсыз байланышта каралып келген феномен.

Демократиялык идеяларга талдоо жүргүзүүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгү анын тарыхый жактан калыптанып өнүгүшү болуп саналат. Орус империясынын курамына кирүү менен, Кыргызстандын баардык экономикалык, саясий, социалдык жана укуктук жашоо-турмушу Орус империясынан түздөн түз көз каранды болгон. Ошондуктан Орус империясында болуп жаткан өзгөрүүлөр, Орус империясында пайда болгон конституциялык идеялар Кыргызстанга да таркаган. Мына ушул өңүттөн алып караганда ушул иликтенип жаткан маселени толук ачып берүү үчүн Кыргызстанда конституциялык идеялардын жаралышын, таркашын окуп-үйрөнүү, изилдөө чоң мааниге ээ.

Кыргыз эли ХХ кылымга чейин жазуу түрүндөгү конституцияны билишкен эмес. Бирок, бизге белгилүү болгондой курултай, хан көтөрүү, элдик өзүн-өзү башкаруу сыяктуу конституциялык көрүнүштөрдү демократиялык жол менен чечилиши, конституция укук-ченемдик акт катары кабыл алынганга чейин эле байкалып келгендигин окумуштуу К.Н.Нурбеков илимий изилдөөлөрүндө белгилеген. Башкача айтканда, конституциялык көрүнүштөр мурдатан эле калыптанып келген десек жаңылышпайбыз. [Нурбеков К.Н. История государства и права Кыргызской ССР. Учебник. [Текст] Ф. – 1970].

Демократиялык идеялардын Кыргызстанда өнүгүшү ички экономикалык, тарыхый, укуктук шарттар менен тыгыз байланышкан. Мамлекеттик-укуктук тажрыйбалардын өнүгүшүнөн, башка өлкөлөрдүн тажрыйбаларын колдонуудан, саясий күрөштөрдүн таасиринен, реформаларды жасоонун зарылдыгынан, туруктуулукту камсыз кылуу үчүн саясий системаны заманбап кылып кайра

түзүүнүн зарылдыгынан улам демократиялык идеялар, конституционализм келип чыккан. [Б.И.Борубашов. История государства и права Кыргызской Республики. Учебник. Том 1. [Текст] Б. – 2015].

Эркиндик, тендик, акыйкаттык сыяктуу элдик табигый укуктар жөнүндө демократиялык идеялар өзүнүн маңызы боюнча өтө прогрессивдүү болчу. Анткени XIX кылымда кыргыздардын саясий ички абалы өтө татаалдыгы менен мүнөздөлгөн. Мына ушул мезгилде Кыргызстан сырткы күчтөрдүн тынымсыз чабуулдарынын алдында болгон.

Профессор, Э.Э. Молдоев кыргыз-орус мамилесине чейин, тактап айтканда, XIX кылымдын 60-жылдарына чейин Кыргызстанда патриархалдык-феодалдык мамилелерди жөнгө салуучу кыргыздардын адат укугунун ченемдери күчүндө болгон деп адилеттүү белгилейт. [Э.Э.Молдоев, З.Галиева. История государства и права Кыргызской Республики: учебник для ВУЗов. [Текст] Б. Turar – 2014].

Октябрь революциясына чейинки кыргыздардагы социалдык, саясий, идеологиялык жашоо агымындагы окуялар кыргыз коомунда «конституция» деп аталбаса да анын алгачкы элементтерин камтыган жашоо образына киргиптер кылып, анын идеялары менен жашоого, адамдардын жеке конституциялык укуктарынын сакталышына, адам менен коомдун, мамлекеттин ортосундагы конституциялык мамилени түптөлүшүнө ыңгайлуу өбөлгөлөр түзүлгөн.

Биринчи бөлүмдүн үчүнчү бөлүгүндө «Кыргызстанда конституциялык укуктун пайда болушунун тарыхый-укуктук өбөлгөлөрү» талданат.

Кыргызстанда конституциянын өнүгүү тарыхы Россия мамлекетинин тарыхы менен тыгыз байланышкан. 1917-жылдын 25-октябрында Советтер формасында пролетариат диктатурасы орнотулган. Натыйжада, 1917-жылдын 25-октябрынан тартып жалпы өлкөдө анын ичинде Кыргызстанда дагы Советтердин бийлиги орноду.

1917-жылы Түркстан крайында Совет бийлигинин орношу менен улуттук чек араларды аныктоо маселеси келип чыккан. Бүткүл Союздук БАКтын 1920-жылы 27 августундагы «Түркстанды администрациялык жактан бөлүштүрүү жөнүндө» кабыл алган токтомуна ылайык Кара Кыргыз автономиялуу облусу түзүлүп, ал РСФСРдин курамына киргизилген.

Жумушчулардын жана солдаттардын Советтеринин депутаттарынын III съездинде, 1918-жылдын 25-январында «Эмгекчилердин жана эзилген элдердин укуктарынын декларациясы» бекитилген. Бул акты менен бүткүл бийлик борборго жана жер-жерлерге өткөрүлүп берилди.

Советтердин Бүткүл россиялык V съездинде – 1918-жылдын 10-июлунда РСФСРдин Конституциясы кабыл алынды. Бул кыргыз коомчулугунда конституциялык укуктун пайда болушуна алгачкы өбөлгө болгон. [Чистяков О.И. Конституция РСФСР 1918 года. — М., 2003. — С. 7.]

1918-жылдын күз айларында Кыргызстандын дээрлик баардык райондорунда Советтер түзүлүп, кайра шайлоолор болуп өткөн. [История КССР. т.3. Ф. Кыргызстан 1986.]

1925-жылдын 27–30-мартта Пишпек шаарында 135 делегат катышкан Кара кыргыз автономиялуу Облусунун алгачкы уюштуруу съезди өткөрүлүп, анда

конституциялык мазмундагы «Кара Кыргыз автономиялуу облусу жөнүндө Жобо» кабыл алынган. Натыйжада «кара» созун расмий аталыштан алып салуу, өлкөнү область эмес, автономиялуу республиканын катарына кошуу жана башка сунуштар көтөрүлгөн. 1925-жылы 25-майынан Кыргыз автономиялуу облусу, 1926-жылы 1 февралынан Кыргыз АССРи деп аталган. [Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1990. – 288 бет]

Советтик мамлекет-укук илиминдеги борбордук орунда адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктары жана мамлекеттик бийликтин көйгөйлөрү турган.

Кыргызстан, бул жылдары совет коомунда болуп өткөн белгилүү олуттуу карама-каршылыктарга карабастан, жалпысынан бул мезгилде кыргыз элинин экономикалык, социалдык жана маданий прогресси болгондугу изилденди. Маданий революциянын жүрүшүндө ишке ашырылган ири чаралар калктын билим деңгээлинин жогорулашына, улуттук интеллигенциянын биринчи профессионалдык отряддарынын пайда болушуна алып келди. Бул терең өзгөрүүлөр СССРдин курамында кыргыз эли азыркы цивилизациянын өнүгүшүндө өзүнүн татыктуу ордун ээлей баштагандыгын айгинелейт.

Экинчи бөлүм «Кыргыз Республикасында конституциялык укуктун өнүгүүсүнүн тарыхый-укуктук негиздери» деп аталып үч бөлүктү камтыйт. Экинчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө «Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүшүн изилдөөнүн методологиясы» изилденет.

Кыргыз Республикасында конституциялык укуктун пайда болушунун жана өнүгүүсүнүн илимий-изилдөөдө жүргүзгөн методикалык эрежени чагылдыруу тезистин объектисин жана темасын ачып берүү зарылчылыгы менен шартталат. Илимий ыкмалар изилдөөнүн объектисин жана предметин кеңири чагылдырууга багытталган.

Диссертациялык илимий изилдөө ишинин объектиси, Кыргыз Республикасынын конституциялык - укуктук мамилелердин пайда болушу жана өнүгүшү.

Диссертациялык илимий изилдөө ишинин предмети болуп Кыргыз Республикасынын конституциялык укуктарынын түшүнүгүн аныктаган, ченемдик-укуктук актылар, укуктук көз караштар жана укуктук булактар.

Жалпы жана атайын илимий, формалдык-логикалык, таанып-билүү, диалектикалык, генетикалык, салыштырма ыкмаларды, Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун пайда болушу жана өнүгүшүн изилдөөдө жардамы чоң болду.

Экинчи бөлүмдүн экинчи бөлүгүндө «Совет мезгилиндеги конституциялык укуктун өнүгүшү» каралат. Кыргыз Автономдуу Советтик Социалисттик Республиканын 1929-жылдагы Конституциясы. Биздин мамлекеттин тарыхында кабыл алынган ар бир конституция коомдук өнүгүүнүн жыйынтыктарын мыйзамдаштырып бекиткен, өлкөнүн алдында турган максаттарды аныктаган жана белгилүү бир тарыхый доорду чагылдырып көрсөтүп турат. РСФСРдин курамында Кыргыз автономдуу облусунун түзүлүшү

советтик улуттук мамлекеттүүлүктүн өнүгүшүнүн башталышы болуп саналат. [Тургунбеков Р.Т. Конституционный строй Кыргызской Республики. – Бишкек, - 1996, - С.51.]

1926-жылдын 1-февралында Кыргызстандын элинин эрки иш жүзүнө ашырылган, ББАКтын Президиуму төмөнкүдөй чечимди чыгарган: «Өзүнүн чек арасынын алкагында Кыргыз Автономдук облусу РСФСРдин курамына кирген федеративдик бөлүк катары Кыргыз Автономдук Советтик Социалисттик Республикасы болуп кайра түзүлсүн.» Бул чечим ББАКтын XII чакырылышынын 3-сессиясынын бекитүүсүнө коюлган. Эми, мамлекеттин алдында негизги документ болгон Баш мыйзамды (Конституцияны) кабыл алуу милдети турган.

Кыргыз АССРинин башкарууда 11 беренеден турган «Кыргыз АССРинин мамлекеттик түзүлүшү жөнүндө» Жобо жетекчиликке алынган. Бул жобо мамлекеттик бийликтин органдарынын түзүмүн аныктаган жана укуктук абалды жөнгө салган, тартипке келтирген биринчи ченемдик-укуктук акт болуп саналат. Ал Кыргыз АССРинин Конституциясын иштеп чыгууда чоң роль ойногон. Конституция 1929-жылдын 30-апрелинде Фрунзе шаарында өткөн Кыргыз АССРинин Советтеринин 2-съездинде кабыл алынган. [Малабаев Ж.М. История государственности Кыргызстана. – [Текст] Бишкек; Илим, 1997, - С.210.]

Кыргыз АССРинин Конституциясында чагылдырылган калктын баардык катмарларын социалдык жактан коргоо принциби кылымдын сиңирген эң ири эмгеги болуп саналат.

Кыргыз ССРинин 1937 – 1978-жылдардагы Конституциясы. Кыргызстандын тарыхында Совет мезгили өзгөчө мааниге ээ. Кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүктүнүн түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө советтик мезгил чечүүчү негизги салымды кошкон.

Жалпы элдик талкуудан өткөрүү үчүн 1936-жылдын 12-июнунда жарыяланган СССРдин Конституциясында Кыргыз АССРин Кыргыз ССРи кылып түзүү маселеси каралып, СССРдин жаңы Конституциясына ылайык Кыргыз АССРнен Кыргыз ССРи болуп кайрадан түзүлгөн. Буга ылайык 1936-жылдын 5-декабрында Кыргыз ССРинин конституциясы кабыл алынган.

СССРдин Конституциясынын талаптарына так дал келгендей кылынып Кыргыз ССРинин Конституциясы жаңы шайлоо системасын белгилеген. Кыргыз ССРинин жарандарынын негизги укуктары менен милдеттерин мыйзам аркылуу бекиткен жана башка бир катар конституциялык маселелерди чечкен.

Кыргызстандын андан аркы өнүгүшү 1978-жылдын 20 апрелиндеги Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин кезексиз сегизинчи сессиясында Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясынын (негизги Мыйзамдын) кабыл алынышына байланыштуу болгон.

Кыргызстандын жаңы Конституциясы СССРдин Конституциясынын жоболоруна жана принциптерине толугу менен туура жана ылайык келген. Анда республикабызда тарыхый жактан түзүлгөн кырдаал, анын улуттук мамлекетти куруудагы тажрыйбалары толук чагылдырылган.

1978-жылы кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясынын негизинде конституциялык укук, Советтик мезгилге кандай гана тиешелүү болбосун, ал Кыргызстан үчүн чечүүчү мааниге ээ болуп, анын эгемендүү мамлекеттүүлүккө ээ болушуна, кыргыз коомунун саясий тутумунун калыптанышына, социалдык-экономикалык жана маданий потенциалынын өнүгүшүнө ар тараптуу негизделген жана жарандардын социалдык-экономикалык укуктарына жана эркиндиктерине өзгөчө көңүл бурулган.

1989-жылдан кийинки мезгилдерде, жаңы Конституция кабыл алынганга чейин 1978-жылы кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясы олуттуу өзгөрүүлөргө туш болсо да, ал жаңы мезгилдин, доордун талаптарына жооп бере албай калгандыгы анык.

Кыргызстандын совет мезгилиндеги конституцияларында, жарандардын социалдык-экономикалык укуктарына жана эркиндиктерине, андан соң саясий жана акыркы кезекте жеке укуктар жана эркиндиктерге маани берилген. [Г.А. Бидильдаева Конституционное законодательство Кыргызстана о личных правах и свободах человека и гражданина. [Текст] Вестник КРСУ. 2020. Том 20. №3.]

Экинчи бөлүмдүн үчүнчү бөлүгүндө «Эгемендүү Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүшү» изилденет. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясы. Кыргыздар СССРдин мурдагы республикаларындай эле конституциялык курулуштун бир гана социалсттик модели боюнча тажрыйбага ээ болчу. Коомдун социалдык, саясий активдүүлүгүн күчөтүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү, бийликтердин ортосундагы шайкеш келишүүчүлүккө жана алардын өз ара көзкарандылыгына жетишүү СССРде этап-этабы менен жүргүзүлүп жаткан саясий реформалардын түпкү маңызын түзүп турган. Саясий системаны этап-этабы менен реформа кылуу концепциясын иштеп чыккандан кийин Жогорку Совет аны иш жүзүнө ашыруу үчүн укуктук базаны түзүү аракетин жасай баштады. [Мукамбаев У.М., Мукамбаева Г.А. Конституционное развитие Кыргызстана. [Текст] Б., 1999. – С. 211-212.]

Конституциялык реформаларды жүргүзүү, мамлекеттик институттарды кайра уюштуруу, демократиялык тутумду түзүү жана конституциялык укуктарды кеңейтүү үчүн тарыхый зарылдык, ыңгайлуу шарттар 1993-жылы өлкөбүздө жаралган. 1993-жылдын 5-майында, Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин он экинчи чакырылышынын 12-сессиясында жаңы Конституция кабыл алынды.

Эгемендүү Кыргызстандагы Конституциялык укуктун өзгөрүшү (1993 – 2021-ж.). 1993-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы мазмуну боюнча адилеттүү, демократиялык жана прогрессивдүү документ болгон. Себеби, анда бийликти бөлүштүрүү; жеке менчик жана анын кол тийбестиги; ачык коомдун жана инсандын кол тийбестигинин, мыйзам алдында бардыгынын теңдиги; соттук контроль, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу сыяктуу принциптер чагылдырылып турганы байкалган.

Бирок, 1993-жылдагы Конституцияда белгиленген зор потенциалды биздин коом толук ишке ашыра алган жок. Буга ылайык, Кыргыз Республикасында бир катар конституциялык реформалар ишке ашкан. Биз изилдөөнүн жүрүшүндө республикада жүргүзүлгөн реформаларды тарыхый-укуктук 12 этаптарга бөлүп карадык.

Азыркы учурда Кыргызстан өзүнүн өнүгүүсүнүн татаал этабынан чыга элек. Ал эми жаңы Конституция, жүргүзүлүп жаткан кайра түзүүлөр коомдук, саясий, социалдык-экономикалык жана башка чөйрөдөгү кризистик көрүнүштөр менен коштолуп жашап келе жатат.

Үчүнчү бөлүм «Кыргыз Республикасынын колдонуудагы конституциясынын негизинде конституциялык укуктун айрым маселелери» деп аталып эки бөлүктөн турат. Үчүнчү бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө «Кыргыз Республикасындагы Конституциянын кабыл алынышынын тарыхый-укуктук оболголору» изилденет.

Конституциялык укуктун өнүгүү тарыхына дагы бир ирет көз чаптырсак, 2010-жылдагы кандуу апрель окуясынан кийин, бийлик алмашып, бир адамдын диктатуралык башкаруусунан кутулдук деп, парламенттик башкаруу жолуна түшкөнүн жарыя кылып келген Кыргыз Республикасы он жылдан кийин кескин бурулуш жасап, президенттик башкаруу жолуна кайтууда. Ушул убакыт ичинде партиялык-парламенттик башкаруудан элдин көңүлү калды, ишеними да кетти.

Жогорку Кеңештин VII- чакырылышынын депутаттарына болуп өткөн 2020-жылдын 4-октябрындагы шайлоолордун жыйынтыгына макул болбогон кыргыз коомчулугу Бишкектин борбордук аянтына чогулуп, нааразычылык акцияларын өткөрүп, ал саясий окуяга айланганы маалым. 2020-жылдын 5-6-октябрындагы борбор шаарыбыздагы болгон окуялар - республикада түзүлгөн саясий жана экономикалык системанын стабилдүү эместигинин, адам укуктарынын сакталбагандыгынан жана туруксуздугунун натыйжасынан келип чыкты. Мына ушул сыяктуу саясий окуяларга байланыштуу 2020-жылдын 20-ноябрында КР Президентинин милдетин аткаруучу, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасы Т.Т.Мамытовдун «Конституциялык кеңешмени түзүү жөнүндө» №45 Жарлыгы кабыл алынган. [«Конституциялык кеңешмени түзүү жөнүндө» №45 КР Президентинин 2020-жылдын 20-ноябрындагы ПЖ. [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/view>]

Коомчулуктун сын-пикиринен кийин дагы Баш мыйзамдын жаңы долбоору 2 айдан ашык талкууланган. Бирок, кыргыз коомчулугунда айрым либералдык коомчулуктун өкүлдөрү президенттик башкаруу формасы бар Конституциянын долбоорун кабыл алууга каршы ызы-чуу үгүт кампаниясын жүргүзүп, аны «ханституция» деп дагы атап жатышты.

Ошентип, 2021-жылы 10-январда Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо менен катар мамлекеттин башкаруу формасын дагы тандоо үчүн референдум өткөрүлдү. Кыргыз эли башкаруунун президенттик формасын тандап, анын негизинде кыргыз коомчулугу өзгөрүүнү, өнүгүүнү эңсеп, жаңы баш мыйзамды Конституцияны кабыл алууга түрткү болуп, өбөлгө түзүлдү.

Анын натыйжасында 2021-жылдын 11-апрелинде өлкөдө жаңы Баш мыйзам кабыл алынды.

Үчүнчү бөлүмдүн экинчи бөлүгүндө «Кыргыз Республикасындагы Конституциянын негизинде конституциялык укуктун өзгөчөлүктөрү жана аны жакшыртуунун жолдору» изилденет.

Юридикалык адабиятта конституциялык укуктар бардык дүйнөлүк жана улуттук процесстердин жогорку баалуулугу деп белгиленет. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүү тарыхында дагы бир бурулуш жасалды. Ал 2021 – жылы 5-майда кабыл алынган жаңы Конституциясы, анда жарандын жана адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин табигый жана ажыратылгыс укуктук мүнөзүн, алардын мамлекеттик корголуусун, жогорку социалдык баалуулугун, түздөн-түз иштөөсүн, эл аралык стандарттарга дал келүүсүн бекиткен. Мурунку Конституциялардан өзгөчөлөнүп, адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери атуу экинчи бөлүмдө, жалпы принциптер, жеке укуктар жана эркиндиктер, саясий укуктар, экономикалык жана социалдык укуктар, ошондой эле жарандык анын укуктары жана милдеттери, адамдын жана жарандын укуктарынын жана эркиндиктеринин кепилдиктери жөнүндө ар бири өз алдынча бөлүнүп, даана жана так берилген.

Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Конституциясынын 109-беренесинде жарандардын укуктарынын, эркиндиктеринин сакталышына парламенттик контролду Акыйкатчы (Омбудсмен) жүргүзөт деп так белгиленген. Акыйкатчынын контролдук функциялары жарандардын негизги укуктарын ишке ашырууну камсыздоо менен мамлекеттик органдардын мыйзам алкагында иш алып баруусуна жана укук бузууларды алдын алууга, жоюуга багытталган.

Конституциялык укуктун тарыхында юридикалык жоопкерчилик менен бирге эле, андан бир кыйла айырмаланып турган, саясий жоопкерчилик колдонулуп келет. Конституция депутатты кайра чакыртып алуу институтун киргизүү аркылуу шайлоочулардын, алар шайланган Жогорку Кеңештин депутаттарына жана жергиликтүү кеңештердин депутаттарына таасиринин формаларын жана механизмдерин кеңейтүүгө мүмкүндүк бере тургандыгын байкайбыз. Бирок мына ушул мүмкүнчүлүктү ишке ашыруу үчүн анын шарттары жана механизми иштелип чыга электиги маалым. Ал үчүн жаңы мыйзам «Жогорку Кеңештин депутаттарын кайра чакыртып алуу» жөнүндөгү мыйзамды иштеп чыгуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун тарыхында жаңы Конституциянын кабыл алынышы менен сот бийлигинде дагы өзгөрүүлөр болду. 94-беренеге ылайык Кыргыз Республикасынын сот системасы Конституциялык соттон, Жогорку соттон жана жергиликтүү соттордон турат деп жазылат.

Азыркы Конституцияда эң бир жаңы глава 1-бөлүмдүн 3-главасы «Коомдун руханий-маданий негиздери» деп, ошондой эле 48-берененин 3-пунктунда «Мамлекет жарандардын укуктук маданиятын жана укуктук аң-сезимин жогорулатуу үчүн шарттарды түзөт» деген ченем белгиленген. [Кыргыз

Республикасынын 2021-ж. Конституциясы [Электрондук ресурс]. – Кирүү режимин: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru> Демек,

Конституциянын ушул ченемдерин ишке ашыруу үчүн, адамдардын жана жарандардын укуктук маданиятын жана укуктук аң-сезимин жогорулатуу максатында, кыргыз коомчулугуна укукту таанытуу, үйрөтүү жана тарбия берүү зарылчылыгы турат. Себеби, укуктук тарбиянын ичине, ата-энеси, улууларды сыйлоо жана аларды урматтоо, кичүүлөргө ызаат көргөзүү, башка адамдардын да укуктарын жана эркиндиктерин, этностор аралык ынтымакты сактоо жана укуктук маданиятты өнүктүрүү кирет. Ошондой эле, колдонуудагы Конституциянын 20-беренесинин 3-пунктуна ылайык, «Мамлекет балдардын ар тараптуу руханий, адеп-ахлактык, интеллектуалдык жана дене-бой жактан өнүгүүсүнө өбөлгө болуучу шарттарды түзүү менен аларды мекенчилдикке жана атуулдукка тарбиялайт» деп мамлекет кепилдик берет. Ал эми ушул талаптарды жаңы өсүп келе жаткан жаш муундарга кандай жол менен жеткирүү, үйрөтүү керек? Мына ушулардын баары «укук таануу» сабагында адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарынын негизи катарында каралышы керек. Ал үчүн, билим берүү министрлиги мектеп жана жогорку окуу жайлардын окуу программаларына «укук таануу» жана «башталгыч аскердик даярдык» сабагын киргизип терең билим берип окутууну жана укуктук тарбияны, укуктук тартипти сактоо үчүн иш алып баруусу зарыл экендигин көргөзүп бере алдык.

ТЫЯНАКТАР

Кыргыз Республикасында конституциялык укуктун калыптануусун жана өнүгүүсүн тарыхый-укуктук аспектиде изилдоонун жүрүшүндө автор төмөндөгүдөй тыянактарга келди:

1) Конституционализмди изилдөө конституциялык укуктун өнүгүүсүнө жана андагы укуктук-ченемдердин жакшыртуусуна өбөлгө түзөт. Азыркы учурдагы конституциялык укуктун тарыхында, анын калыптанышы жана өнүгүшү ар түрдүү талдоого алынбагандыгы изилденди. Ошондой эле, «Конституциялык укук» түшүнүгүн жалпылап төмөндөгүдөй пикирге келдик: «Конституциялык укук – Конституциялык-укуктук мамилелерге катышкан субъектердин социалдык, экономикалык, руханий-маданий жана саясий укуктарынын жыйындысы».

2) Орус империясынын курамына киргенге чейин, ал тургай Октябрь революциясынын тушунда дагы кыргыз коомчулугунда конституциялык укукту жонго сала турган эч кандай укуктук ченемдик актылар болгон эмес, ошентсе дагы биздин коомдо конституциялык укук болгон эмес деп айтууга мүмкүн эмес. Себеби жазылып алынган конституциянын ченемдери болбосо дагы, конституциялык идеялардын демократиялык көз караштардын негизинде конституциялык укук болуп келгендиги аныкталды. Ага айкын мисал катары, падышанын колониялдык-улуттук саясатына, эзүүнүн күчөшүнө, күч жеткис ар түрдүү салыктар менен толум-жыйымдардын кобойушунө карата болгон калайык-калктын нааразылыгынын туу чокуга жетишинен улам улуттук-боштондук күрөштөрдүн пайда болгондугу белгиленди. Анын жыйынтыгынын

жемишсиз болуп калгандыгына карабастан бул көтөрүлүш улуттук аң сезимдин ойгонушуна, боштондук үчүн күрөшүүчү күчтөрдүн калыптанышына өтө кубаттуу түрткү болуп калгандыгы аныкталды.

3) Кыргызстандын элдеринин конституциялык тарыхы Россия мамлекетинин тарыхы менен өтө тыгыз байланышкандыгын белгилеп кеткендей эле, алгач РСФСРдин 1918-жылдагы Конституциясы, андан кийинки СССРдин 1924-жылдагы Конституциясынын кабыл алынышы, мындан улам Кыргызстандын конституциялык укугунун өнүгүүсүнө таасын таасирин тийгизгенин баса белгиледик. Ошондой болсо дагы, Кыргызстан, бул жылдары совет коомунда болуп өткөн белгилүү олуттуу карама-каршылыктарга карабастан, жалпысынан бул мезгилде кыргыз элинин экономикалык, социалдык жана маданий прогресси болгондугу изилденди.

4) 1929-жылдагы КАССРдин Конституциясы Кыргыз Республикасынын конституциялык укугун өнүктүрүү үчүн маанилүү болгон. Борбордук Азиянын улуттук-мамлекеттик демаркациясы кыргыздарга тарыхта биринчи жолу автономиялуу область түрүндөгү улуттук-мамлекеттик түзүлүшкө ээ болууга мүмкүндүк берилгени, ал ошол кездеги мамлекетти түзүүнүн эң максатка ылайыктуу жана түпкү формасы болгондугу аныкталды. Конституциялык укук өзүнүн тарыхында үч негизги этапты басып өткөндүгүн белгилей кетүү керек, биз ага ылайык тарыхый классификация менен: Октябрь революциясына чейинки, советтик, эгемендик (эгемен этап өз алдынча дагы этаптарга бөлүнгөндүгү изилденди).

5) 1937-жылы Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясынын кабыл алынышы республиканын социалдык-экономикалык жана маданий курулуштагы ийгиликтерин бекемдеди. Ал конституциялык укукту өнүктүрүүдө алга карай жасалган кадам болгондугу белгиленди. Ал жарандардын укуктарын таптык негизде чектөөнү жокко чыгарды, шайлоо системасын олуттуу жаңыртты, жарандардын укуктарынын жана эркиндиктеринин тизмегин бир кыйла кеңейтти. Бирок иш жүзүндө сөз менен иштин карама-каршылыгы жалпы эле коомдук-саясий турмуш үчүн кобүрөөк мүнөздүү болгондугу каралды.

Ал эми, 1978-жылы кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясы, Советтик мезгилге кандай гана тиешелүү болбосун, ал Кыргызстан үчүн эбегейсиз чоң мааниге ээ болуп, анын эгемендүү мамлекеттүүлүккө ээ болушуна, кыргыз коомунун саясий системасынын калыптанышына, социалдык-экономикалык жана маданий потенциалынын өнүгүшүнө ар тараптуу негизделгендиги такталды.

6) 1989-жылдан кийинки мезгилдерде, жаңы Конституция кабыл алынганга чейин 1978-жылы кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясы олуттуу өзгөрүүлөргө туш болсо да, ал жаңы мезгилдин, доордун талаптарына жооп бере албай калгандыгы аныкталды. Кыргызстан элдеринин көз карандысыз мамлекет болуп калышына, 1991-жылдардагы «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациясы» жана «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларациясы» маанилүү ролго ээ болгондугу негизделди. Андан кийин эгемендүү Кыргыз

Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы конституциялык укуктун тарыхында адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарынын өнүгүүсүнө шарт түзгөн, бирок конституциялык реформалардын ырайымсыз жүрүүсү, Конституциянын ченемдеринин бузулушу жана конституциялык укуктардын сакталбашы, аны бийлик тарабынан негизсиз «өзүмчүлдүк» өзгөрүүсү, конституциялык укуктун кризисине, б.а. март-апрель ынкылаптарга алып келгендиги аныкталды.

7) Эгемендүү Кыргыз Республикасынын конституциялык өнүгүү тарыхында, конституциялардын өзгөрүүлөрү, башкаруунун аралаш формасынан, эбегейсиз күчкө ээ болгон президенттик формага өтүүсүнө өбөлгө түзгөнү аныкталды. 2010-жылдагы Конституциянын негизинде, башкаруу системасы парламенттик болгондон кийин, парламентаризмди өнүктүрүү үчүн күчтүү саясий партиялар керек экендиги негизделди. Бул башкаруу формасы декларативдик мүнөздө гана болгондугун, башкаруунун формасын ар дайым бийлик органдары өзү билемдик кылып, каалагандай аныктап келгенин биз белгиледик. Конституциянын ченемдерин бузуп, жарандарды административдик жана финансылык ресурстун кысымы астында калтырып, жарандардын конституциялык (саясий) укуктарынын бузулуп келишкендиги көргөзүлдү. Шайлоочулар аргасыздан «макул» болуп, өздөрүнүн тандоо укугун көп жылдар бою тепсендиде калтырып келгендигин көрсөтүп бере алдык.

8) Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүшүнүн акыркы этаптарын карасак, 2020-жылдын октябрынан кийинки бийлик эгемен Кыргыз Республикасынын тарыхында биринчи жолу башкаруу формасын аныктоо маселесин түздөн-түз элдин алдына коюлгандыгын, демек көп убактан бери биринчи жолу эл өзүнүн конституциялык (саясий) укугун толук пайдалана алгандыгын белгиледик. Жыйынтыгында, 2021-жылдын 10-январында Кыргызстандын эли башкаруунун президенттик формасына өтүү боюнча талашсыз чечим кабыл алды. Ушундан улам, Кыргыз Республикасынын алдында жаңы Конституцияны кабыл алуу милдети пайда болду жана 2021-жылдын 11-апрелинде жаңы Конституция кабыл алынды, ал 5-майда күчүнө кирди. Анын натыйжасында, Кыргыз Республикасы жаңы типтеги президенттик республика болуп өнүгүүгө бет алды. Бул Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун өнүгүү шартына эң ылайыктуу модель экендиги аныкталды.

9) Калктын колдонуудагы Конституцияга болгон ишенимин камсыз кылууда аны Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту тарабынан коргоо абдан маанилүү болуп эсептелинет. Конституциялык сот кайрадан бийлик менен биргеликте Конституцияны тытмалап, өзгөртүп баштаса, анда кыргыз коомчулугу, конституциялык көзөмөл органынын өзүнө да, Конституцияга да ишенимин жогото тургандыгы аныкталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Акыркы бир жылда Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу жигердүү үзгүлтүксүз жаңыланууда. Бирок ошого карабастан конституциялык укукту андан ары өркүндөтүү үчүн айрым бир боштуктарды белгилейбиз.

Аларды жакшыртуу боюнча диссертациялык изилдөөнүн негизинде төмөнкү практикалык сунуштар иштеп чыгарылды:

1. Автор тарабынан жаңы «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын кайра чакыртып алуу жөнүндө» Конституциялык мыйзам кабыл алууну сунушталат (сунушталган мыйзам долбоору тиркеме катары берилет). Себеби, Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Конституциясында «депутаттык мандатты чакыртып алганда Жогорку Кеңештин депутатынын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулат» деген жаңы норма киргизилгенин эске алсак дагы, ошондой эле «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамында «депутаттык мандатты чакыртып алуу» ченеми белгиленип турса дагы, азыркы учурда депутаттык мандаттан кантип ажыратат, анын мандатын кайра алуунун механизми кандай болот, кандай шарттардын негизинде мандаттан ажыратат, депутаттык мандатты кайрадан чакыртып алуунун тартиби кандай болот, деген суроолорго бүгүнкү күнгө чейин жооп таба элекпиз жана ал аныктала элек. Демек бул жерде, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, Жогорку Кеңештин депутаты конституциялык мыйзамда каралган тартипте жана учурларда кайра чакыртылып алынышы мүмкүн. Депутаттык мандатын алып койгон учурда депутаттын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулат. Ошол эле учурда шайлоочулар өздөрү эл депутатынын мандатын кайра чакыртып алуусу логикага дагы туура келет. Демек, жарандардын саясий укугунун корголушун камсыздоо керектиги аныкталат.

2. Жеке адамдардын укуктарын сакталышына көзөмөлдүк кылуу үчүн атайын шайланган (дайындалган) кызмат адамы болгондуктан, «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы 2014-жылдын 7-июлундагы № 114 редакциясына ылайык, ушул мыйзамга автор тарабынан өзгөртүүлөрдү киргизүү сунушталат. Азыркы учурда кыргыз коомчулугунда болуп өткөн бир топ окуялар бул талапка негиз боло алат. Жакшыртууда төмөнкүдөй сунуш киргизсек болот: Жер-жерлердеги адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин сакталышы жөнүндөгү маселелер боюнча келип түшкөн кайрылууларды кароодо Омбудсмендин (Акыйкатчынын) Аппараты аймактардагы жергиликтүү бийлик органдарынын жана тармактардагы кемчиликтеринин негизинде маселелер мөөнөтүндө чечилбей, коомчулуктун Омбудсменге (Акыйкатчыга) болгон ишеним төмөндөп келет. Ошондуктан, аймактык өкүлчүлүктөрдүн адистештирилген жана тармактык өкүлчүлүктү түзүү боюнча сунуштар жалгыз эле жарандардын, шайлоочулардын көптөгөн маселелерин чечпестен, ошондой эле мыйзамдуу укуктардан баш тартуу, укуктук кубулуштар жөнүндө маалыматтын, билимдин аздыгы же укуктук билим алууга каалоонун жоктугу жана коррупция өңдүү терс көрүнүштөрдүн алдын алууга мүмкүнчүлүк түзүп жана окуучулардын укуктук аң-сезимин жогорулатууга шарт түзүп, укуктук маданиятты жогорулатат. Аймактарда калктын укуктук аң-сезимин өнүктүрүү керек, себеп дегенде адамдардын жана

жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин бузулган убакта калк Омбудсменге (Акыйкатчыга) кайрылууну натыйжалуу деп эсептешпей жана билбейт дагы (ал тууралуу маалымат жетишсиз). Акыркы учурда биздин коомчулукта болуп жаткан укук бузуулардын бир гана мисалына билим берүү системасына токтолсок болот, себеп дегенде статистикага таянсак билим берүү тармагы боюнча 9% кайрылуу болуп жатат. Демек, укук бузулуулар бар. Акыйкатчыга кайрылуу сейрек экендиги аныкталды. Ал үчүн билим берүү тармагына дагы тармактык (мисалы мектеп) омбудсмендерди түзүү зарыл болуп турат. Автордун пикиринде, «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндөгү» мыйзамга төмөндөгүдөй өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуштайбыз; 4-беренесинин 15-пунктуна 15-1 иретинде «Ыйгарым укуктуу өкүлдөрдүн карамагындагы тармактык өкүлдөрдү Омбудсмен (Акыйкатчы), орун басарларынын жана Аппарат жетекчисинин макулдугу менен дайындыйт» деп өзгөртүүнү сунуштайт.

3. Учурдагы Конституциянын 97-беренеси конституциялык соттун укуктук макамын көргөзөт, анда: «Конституциялык сот конституциялык сот өндүрүшү аркылуу конституциялык түзүлүштүн негиздерин, адамдын жана жарандын негизги укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, Конституциянын үстөмдүгүн жана түздөн-түз колдонулушун камсыз кылуу максатында конституциялык контролду жүзөгө ашыруучу сот бийлигинин жогорку органы болуп саналат». Ал эми 1993-жылдагы Конституция боюнча, анын 82-беренесинде «Конституциялык сот - Кыргыз Республикасынын Конституциясын сактоо боюнча сот бийлигинин жогорку органы» деп белгилейт. Демек биздин оюбузча, 1993-жылдагы Конституциянын ченеми туура деп эсептейбиз. Себеби мамлекеттин негизги Баш мыйзамы (адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин коргоп, жөнгө салган негизги документ) болгон Конституцияны сактап, аны коргой турган жогорку мамлекеттик орган болуусу тийиш. Ал Конституциянын туруктуулугун жана катуулугун сакталышына шарт түзөт. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту конституциянын ченемдеринде субъектилердин конституциялык укуктарын коргоочу жана көзөмөлдөөчү сот бийлиги болгондуктан 97-берененин 1-пунктуна төмөндөгүдөй ченем: «Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту – Кыргыз Республикасынын Конституциясын коргоо боюнча сот бийлигинин жогорку органы» деп киргизүүнү сунуштайт.

4. Акыркы мезгилде кыргыз коомчулугунда адам укуктарынын бузулушу өтө көп болуп жаткандыгын көрүп, билип жатабыз. Ага бирден-бир себеп, укуктук аң-сезимдин төмөндөп кеткендигин байкоого болот. Ошол себептен аны өнүктүрүү максатында адамдардын конституциялык укуктарын, милдеттерин жана жоопкерчиликтерин мектептен баштап терең үйрөтүү зарыл. Анткени, коомчулукта, айрыкча өсүп келе жаткан жаш муундардын арасында укуктук тарбиянын, тартиптин, укуктук аң сезимдин жетишсиз деңгээлде өнүкпөй калып жаткандыгын көрүүгө болот. Азыркы колдонуудагы Конституцияда эң бир жаңы глава 1-бөлүмдүн 3-главасы «Коомдун руханий-маданий негиздери» деп,

ошондой эле 48-берененин 3-пунктунда «Мамлекет жарандардын укуктук маданиятын жана укуктук аң-сезимин жогорулатуу үчүн шарттарды түзөт» деген ченем баса белгиленген. Ошондой эле, колдонуудагы Конституциянын 20-беренесинин 3-пунктуна ылайык, «Мамлекет балдардын ар тараптуу руханий, адеп-ахлактык, интеллектуалдык жана дене-бой жактан өнүгүүсүнө оболго болуучу шарттарды түзүү менен аларды мекенчилдикке жана атуулдукка тарбиялайт» деп мамлекет кепилдик берет. Демек, Конституциянын ушул ченемдерин ишке ашыруу үчүн, адамдардын жана жарандардын укуктук маданиятын жана укуктук аң-сезимин жогорулатуу максатында, кыргыз коомчулугуна укуктуу таанытуу, үйрөтүү жана тарбия берүү зарылчылыгы турат. Себеби, укуктук тарбиянын ичине, ата-энеси, улууларды сыйлоо жана аларды урматтоо, кичүүлөргө ызаат көргөзүү, башка адамдардын да укуктарын жана эркиндиктерин, этностор аралык ынтымакты сактоо жана укуктук маданиятты өнүктүрүү кирет. Ал эми ушул талаптарды жаңы өсүп келе жаткан жаш муундарга кандай жол менен жеткирүү, үйрөтүү керек? Мына ушулардын баары «укук таануу» сабагында адамдардын жана жарандардын конституциялык укуктарынын негизи катарында каралышы керек. Ошондуктан төмөндөгүдөй сунушту киргизебиз:

4.1. Билим берүү министрлиги мектеп программаларына «укук таануу» жана «башталгыч аскердик даярдык» сабагын киргизип терең билим берип окутууну жана укуктук тарбияны, укуктук тартипти сактоо үчүн иш аракеттерди жүргүзүп турууну сунуштайбыз. Бул өз кезегинде жаш муундардын мектеп жашынан баштап укуктардан баш тартуу, укуктук кубулуштар жөнүндө маалыматтын, билимдин аздыгы же укуктук билим алууга каалоонун жоктугу жана коррупция сыяктуу укуктук чөйрөдөгү терс көрүнүштөрдүн алдын алууга шарт түзүлөт жана окуучулардын укуктук аң-сезимин өнүктүрүүгө жардам берип, укуктук маданиятын жогорулатат;

4.2. Жогорку окуу жайларда юриспруденция адистиги эмес багыттарда студенттерди даярдап жаткан факультеттерде да «укук таануу» предметин милдеттүү түрдө киргизүү керек. Себеби өсүп келе жаткан жаш муундар өзү ээ боло турган кесиптик тармакта укуктук билим алуусу анын ичинен конституциялык укуктарын, эркиндиктерин, милдеттерин жана жоопкерчиликтерин билүүсү зарыл. Мисалга алсак, юридика факультетинен башка багыттагы билим алып жаткан студенттер, азыркы учурда өзүнүн кесиптик тармагы боюнча кандай укуктук актылар бар экендиги тууралуу келечектеги адис билиши керек, ал укуктук актылардын негизинде конституциялык укуктарынын корголушун камсыз кылууну, укуктук тартипти сактоо керектигин, тартипти сактабаса ал кандай жоопкерчиликке тартылаарын жана жоопкерчилик жөнүндөгү түшүнүктү, ал кылмыш-жаза кодекси жана башка мыйзамдар менен жонго салынып тураарын жалпысынан укуктук кеңири маалыматтарды билиши зарыл.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУН ЧАГЫЛДЫРГАН МАКАЛАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Сагыналиева В.Ж. Конституциялык укукта «конституционализм» түшүнүгү. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева // Вестник Международного университета Кыргызстана. ISSN:1694-6324. Бишкек-2018 №1(34) С.134-138. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35450707>
2. Сагыналиева В.Ж. Кыргызстандын конституцияга чейинки өнүгүшү. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева, М.Л.Темирбекова // Наука, новые технологии и инновации кыргызстана. ISSN:1694-8483. Бишкек-2018 №9. С.77-80. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37030554>
3. Сагыналиева В.Ж. Полномочия правительства Кыргызской Республики: да и против. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева, А.С.Борончиев // Образование и право. научно-правовой журнал. . ISSN:2076-1503 Москва-2019. №3 С.61-63. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38539019>
4. Сагыналиева В.Ж. Реформа Конституции Кыргызской Республики 2016 года. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева, А.С.Борончиев // Образование и право. научно-правовой журнал. ISSN:2076-1503. Москва-2019. №2 С. 352-355. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38472674>
5. Сагыналиева В.Ж. Сонку мезгилдеги Кыргыз Республикасынын Конституциялык өнүгүү тарыхы. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева, А.Ж.Токтомбаева // Известия Исык-кульского форума бухгалтеров и аудитов стран ЦА. Международный теоретический и научно-практический журнал. ISSN:1694-7347. 2021.-№3. С.194-199. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48113379>
6. Сагыналиева В.Ж. Кыргыз Республикасынын сонку мезгилдеги парламенттик башкаруу убагындагы референдум. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева // Известия Исык-кульского форума бухгалтеров и аудитов стран ЦА. Международный теоретический и научно-практический журнал. ISSN:1694-7347. 2021.-№3. С.199-204. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48113380>
7. Сагыналиева В.Ж. Конституционное развитие Кыргызской Республики 2010-2021гг. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева, И.Б.Сатувалдиев // Аграрное и земельное право. ISSN:1815-1329. Москва-2022, № 1(205). С.4-6. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48068842>
8. Сагыналиева В.Ж. Обеспечение прав и свобод человека в Кыргызской Республике. [Текст] / В.Ж.Сагыналиева, И.Б.Сатувалдиев // Аграрное и земельное право. ISSN:1815-1329. Москва-2022, № 1(205). С.12-14. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48068844>

Сагыналиева Венера Желденовнанын 12.00.01- мамлекет жана укук теориясы жана тарыхы; мамлекет жана укук жөнүндө окуунун тарыхы адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргыз Республикасында конституциялык укуктун калыптануусу жана өнүгүүсү (тарыхый-укуктук аспект)» деген темада жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги создор: конституция, конституционализм, конституциялык укук, укуктар жана эркиндиктер, конституциялык мыйзам, конституциялык укуктук мамилелер, демократия, башкаруу формасы, мыйзам, референдум.

Диссертациялык илимий изилдөө ишинин объектиси болуп, Кыргыз Республикасында конституциялык укуктун өнүгүшү жана конституциялык укук менен байланышкан коомдук мамилелердин жыйындысы болуп саналат.

Диссертациялык илимий изилдөө ишинин предмети болуп Кыргыз Республикасынын конституциялык укуктарынын түшүнүгүн аныктаган, ченемдик-укуктук актылар, укуктук көз караштар жана укуктук булактар.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - Кыргызстанда конституциялык укуктун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо жана аларды тарыхый укуктук аспектте комплекстүү изилдөө, ошондой эле анын андан ары өнүгүшү боюнча илимий-практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Изилдөөнүн методдорун жалпы илимий жана атайын усулдар түзөт: тарыхый-укуктук, статистикалык, формалдык-логикалык, таанып-билүүнүн салыштыруу - укуктук, тутумдук-түзүмдүк, салыштыруучулук, социологиялык методдор кызмат кылды.

Алынган жыйынтыктар жана изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Жактоого чыгарылган 8 жобо, тыянактар жана практикалык сунуштар түзүлгөн. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы укуктук билимдердин негизги тармагы катары конституциялык укуктун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн тарыхый-укуктук аспектилерин юридикалык жактан алгачкы изилденген тунгуч аракет, алгачкы изилдөө, ошондой эле ата мекендик укук таануудагы мамлекеттик тилде жазылган илимий эмгектердин бири болуп саналат. Диссертациялык изилдөө азыркы конституциялык укукту өркүндөтүү боюнча тыянактарды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк жаратты. Бүгүнкү күндө КРда конституциялык реформа жүрүп эле жатат, ошондуктан конституциялык укук жаңылануунун үстүндө өнүгүп жатат.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштары. Диссертацияда келтирилген сунуш-пикирлер КРнын конституциялык укугундагы маселелерди андан ары изилдөөлөрдө жана конституциялык мыйзамдарын өркүндөтүүдө жана жакшыртууда колдонулуусу, ошондой эле окуу процессинде кошумча адабий булак катары колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу, чет мамлекеттердин конституциялык укугу, Кыргыз Республикасынын парламенттик укугу, муниципалдык укугу, жогорку окуу жайлардагы окуу процессинде жана укук колдонуу практикасы.

РЕЗЮМЕ

на диссертацию Сагыналиевой Венеры Желденовны на тему «Становление и развитие конституционного права в Кыргызской Республике» (историко-правовой аспект) на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01. – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве.

Ключевые слова: конституция, конституционализм, конституционное право, права и свободы, конституционные правоотношения, демократия, форма правления, закон, референдум.

Объектом диссертационного исследования является развитие конституционного права в Кыргызской Республике и совокупность общественных отношений, связанных с конституционным правом.

Предметом диссертационного исследования являются нормативно-правовые акты, правовые взгляды и правовые источники, определяющие понятие конституционного права Кыргызской Республики.

Целью диссертационного исследования является выявление основных закономерностей становления и развития конституционного права Кыргызстана и всестороннее изучение их историко-правовых аспектов, а также разработка научно-практических рекомендаций по его дальнейшему развитию.

Методологическую основу исследования. Методы исследования состоят из общенаучных и специальных методов: историко-правового, статистического, формально-логического, сравнительно-правового, системно-структурного, сравнительного, социологического методов познания.

Полученные результаты и научная новизна исследования. На защиту вынесено 8 положений, а также ряд теоретических выводов и практических рекомендаций. Научная новизна диссертационного исследования заключается в первой попытке правового изучения историко-правовых аспектов становления и развития конституционного права как основной области правового знания, первом исследовании, а также в одной из научных работ, написанных в государственный язык. Диссертационное исследование дало возможность сделать выводы по совершенствованию действующего конституционного права. Сегодня в Кыргызской Республике идет конституционная реформа, поэтому конституционное право развивается.

Степень применения материалов диссертационного исследования. Рекомендации диссертации могут быть использованы для дальнейшего изучения вопросов конституционного права Кыргызской Республики, а также для совершенствования конституционного законодательства. Они также могут быть использованы в качестве дополнительного литературного источника в процессе обучения.

Область применения: Конституционное право Кыргызской Республики, конституционное право зарубежных государств, парламентское право Кыргызской Республики, муниципальное право, образовательный процесс и правоприменительная практика в высшей школе.

SUMMARY

of the dissertation of Sagynaliyeva Venera Zheldenovna on the topic «The formation and development of constitutional law in the Kyrgyz Republic» (historical and legal aspect) for the degree of candidate of legal sciences, specialty 12.00.01 – theory and history of law and state; history of the doctrines of law and the state.

Key words: Constitution, constitutionalism, constitutional law, rights and freedoms, constitutional legal relations, democracy, president of the Kyrgyz Republic, powers, parliamentary and presidential republic, mixed form of government, form of government, law, referendum.

The object of the dissertation research is the development of constitutional law in the Kyrgyz Republic and the totality of social relations related to constitutional law.

The subject of the dissertation research is the legal acts, legal views and legal sources that define the concept of the constitutional law of the Kyrgyz Republic.

The purpose of the dissertation research is to identify the main patterns of formation and development of the constitutional law of Kyrgyzstan and a comprehensive study of their historical and legal aspects, as well as the development of scientific and practical recommendations for its further development.

Methodological base of research is dialectical approach to the knowledge of tax-legal reality process, systemic and structural, logical, scientific, specific scientific, formal and legal, comparative legal methods. In addition, theoretical and predictable methods, statistical analysis of factual information obtained in the field of tax law relations were used. The complex use of these methods made it possible to develop and refine the topic of the dissertation.

The obtained results and scientific novelty of the research. 8 provisions were defended, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations. The scientific novelty of the dissertation research lies in the first attempt at a legal study of the historical and legal aspects of the formation and development of constitutional law as the main area of legal knowledge, the first study, as well as in one of the scientific papers written in the state language. The dissertation research made it possible to draw conclusions on the improvement of the current constitutional law. Today, the constitutional reform is underway in the Kyrgyz Republic, so constitutional law is developing.

The degree of application of the dissertation research materials. The recommendations of the dissertation can be used for further study of the issues of the constitutional law of the Kyrgyz Republic, as well as for the improvement of constitutional legislation. It can also be used as an additional literary source in the learning process.

Scope of the results: Constitutional law of the Kyrgyz Republic, constitutional law of foreign states, parliamentary law of the Kyrgyz Republic, municipal law, educational process and law enforcement practice in higher education.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial statements. This includes not only sales and purchases but also expenses, income, and transfers between accounts.

The second section focuses on the classification of assets and liabilities. It provides a detailed breakdown of how different types of assets, such as cash, accounts receivable, and inventory, should be categorized and valued. Similarly, it outlines the methods for classifying liabilities, including short-term debt and long-term obligations.

The third part of the document addresses the calculation of net worth. It explains how to determine the total assets and subtract the total liabilities to arrive at the net worth. This calculation is crucial for assessing the financial health of an individual or a business.

The final section discusses the importance of regular financial reviews. It suggests that individuals should conduct periodic audits of their financial records to identify any discrepancies or areas for improvement. This practice helps in making informed decisions and maintaining long-term financial stability.